

ЖИТЛА РОМЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА ВОДЯНЕ

Статтю присвячено аналізу жител роменського періоду існування городища Водяне (X — початок XI ст.) у Харківській обл.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, слов'яни, сіверяни, роменська археологічна культура, житло.

Городище Водяне, що розташоване в уроч. Холодний Яр між селами Водяне та Червона Поляна Зміївського р-ну Харківської обл., — одна з яскравих археологічних пам'яток слов'ян переддержавного часу. Воно займає край плато та високий мис правого берега р. Уди, що є правою притокою Сіверського Дінця (рис. 1, 1), та має два періоди існування: рання залізна доба — середина V—IV ст. до н. е. (лісостепова культура скіфського часу) та раннє середньовіччя (роменська археологічна культура). В останній період, який датується тут X — початком XI ст. (Колода 2004, с. 170—171), заселеним був лише мис, північна частина пам'ятки — трохи більша за 0,5 га (рис. 1, 2). Історія відкриття та дослідження городища неодноразово висвітлювалась у науковій літературі (Напр.: Колода, Горбаненко 2004, с. 68—69; Колода, Колода 2005—2009, с. 249—251). Лише відзначимо, що найбільш масштабні розкопки були проведені у 2002—2003 рр. під керівництвом автора саме в роменській частині пам'ятки, під час яких і здобуто матеріали, покладені в основу цієї роботи (Колода 2002; Колода, Свистун 2003).

Нині вже опрацьована значна частина матеріалу: проаналізовано сільське господарство (Колода, Горбаненко 2004; 2012; Горбаненко, Колода 2013, с. 117—160), керамічне виробництво (Колода, Колода 2005—2009), захисні споруди (Гречко, Свистун 2004), палеокліматичні умови (Чендев, Колода 2013; Колода та ін. 2014). Питанню домобудування городища Водяне присвячено лише одну роботу тезового характеру (Колода 2012). У дисертаційному дослідженні, присвяченому будівельній справі сіверян, житлові споруди вказаної пам'ятки згадуються лише побіжно (Пуголовок 2013, с. 74, 149—150). Усе це лише підкреслює важливість та актуальність обраної теми для нашої роботи.

Перед описом та аналізом жител відзначимо загальні положення і міркування. По-перше,

більшість котлованів були впушені в материковий пісок або м'який супісок; у разі наявності іншого ґрунту це буде зазначено окремо при описанні комплексу. По-друге, в заповненні всіх комплексів були практично лише артефакти роменської археологічної культури, що не дає сумніву в їх давньослов'янській інтерпретації. По-третє, не вважаючи за необхідне вступати в суперечки з приводу використання різних дефініцій стосовно опису категорій жител на кшталт «землянка-напівземлянка», визначаємось з тим, що до всіх відомих на сьогодні ранньосередньовічних жител цієї пам'ятки ми застосовуємо термін «заглиблене житло» як найбільш виважений, нейтральний та зрозумілий для археолога. По-четверте, не всі комплекси можна було дослідити сповна, інколи цьому заважало коріння вікових дубів. По-п'яте, для зручності порівняльного аналізу всі основні параметри та елементи інтер'єру відображені в табл. 1, дані про опалювальні пристрої зібрані в табл. 2.

Перше роменське житло було розкопано Б.А. Шрамком у 1951 р.; цей комплекс отримав позначку «Н» — порядковий буквенний номер заглиблення на поверхні пам'ятки (Шрамко 1951, с. 25—26). *Форма котловану* являла собою прямокутник з сильно округлими кутами, орієнтований довгою віссю за лінією північ — південь при горизонтальних розмірах 325 × 250 см, глибина від денної поверхні — приблизно 100 см¹. Долівка була глиняною, рівною. В її східній час-

¹ Тут, і далі по тексту та в табл. 1 глибина котловану дається не від нижньої точки сучасної западини, а від рівня денної поверхні по її краях, що, на нашу думку, є більш правильним. У випадку, коли комплекс розташований явно на схилі висота позначається як простий дріб: менше/більше значення). В ілюстраціях (кресленнях) ми використовували різні підходи: якщо западина розташовувалася на відносно рівній поверхні, то глибина долівки позначалася від загального рівня денної поверхні без урахування западини; якщо западина/будівля була на схилі, то нижній рівень долівки брався як умовний рівень «0» для всіх вимірювань та обчислень.

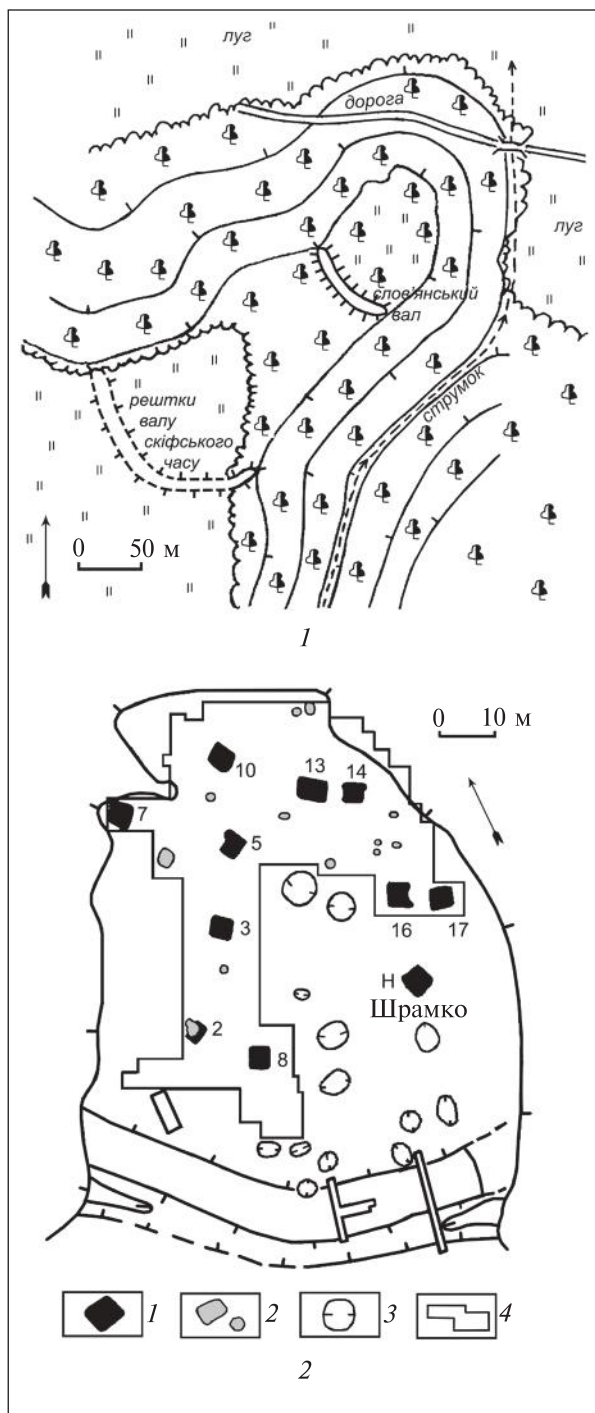

Рис. 1. План городища Водяне: 1 — загальний план (топосхема) городища; 2 — план слов'янської частини городища. Умовні позначки: 1 — житла; 2 — інші господарчі комплекси; 3 — западини на денній поверхні; 4 — розкопи та розрізи валу і рову

тині простежено неглибоку (до 10 см) ямку ступінчастого профілю у формі деформованого овалу з горизонтальними розмірами приблизно $25\text{--}30 \times 20\text{--}25 \text{ см}^2$. Саме тут, скоріш за все, і був

² Зазначимо, що в польовому звіті розміри цих ямок не вказуються взагалі, тому пропонуються їх ори-

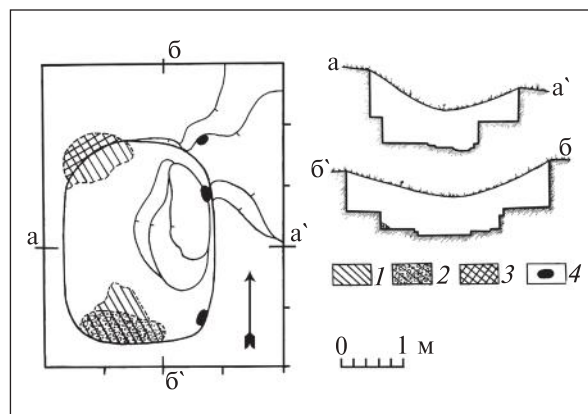

Рис. 2. План і профілі комплексу «Н» (за: Шрамко 1951). Умовні позначки: 1 — місця скупчення вугілля та попелу; 2 — завал глинобитної печі; 3 — ніша опалювального пристрою; 4 — стовпові ямки

розташований вхід до приміщення, що й зумовило «вибивання» ґрунту долівки. Ширина входу — 70 см. З цього боку до нього вів похилий спуск (рис. 2). Зі східного боку котловану виявлено три ямки від стовпових опор: дві з них простежено по краю котловану, одна — за його межами. Відзначимо, що дві ямки розташовувалися у північно-східному куті, доволі близько одна від одної (приблизно 70 см), по обидва боки від входу для зміцнення вхідної конструкції стін.

У комплексі «Н» простежено рештки двох опалювальних пристроїв — печі та вогнища. Рештки основного термічного пристрою — розвалені глинобитної печі — виявлено біля південної стіни (ближче до південного заходу) разом зі скупченням деревного вугілля та попелу. Форму печі встановити було неможливо, ясно лише те, що при створенні її склепіння використовувалася глиняна суміш зі значним вмістом потрошеного каміння (пісковик), а її черинь був дещо заглиблений відносно долівки. Площа решток печі становить $130 \times 50 \text{ см}$. У північно-західному куті (в глині) була видобана невелика ніша, стінки якої були обпалені, а на її долівці містилося дрібне деревне вугілля та зола, що дає змогу інтерпретувати цей об'єкт як рештки вогнища-каміню з горизонтальними розмірами приблизно $105 \times 80 \text{ см}$.

Наявні дані дозволяють нам інтерпретувати приміщення як житло, котлован якого був значно меншим за реальний житловий простір помешкання, але наскільки (?) — зараз це встановити не можна. Враховуючи загальний нахил денної поверхні в цьому місті із заходу на схід, та той факт, що лінія стовпових опор

зонтальні дані виходячи з наявного авторського креслення, відомості щодо їх глибини — відсутні.

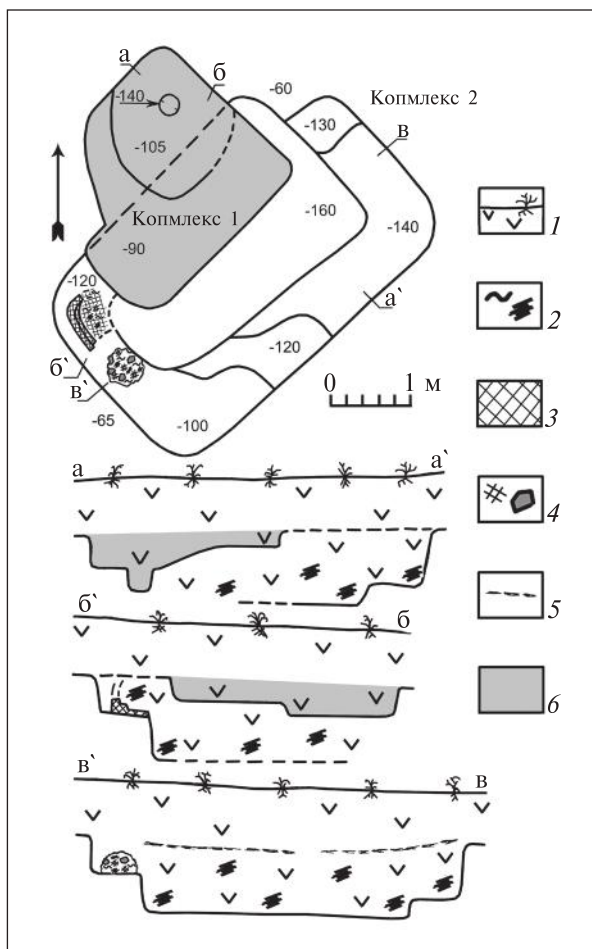

Рис. 3. План і профілі комплексу 1 (господарча споруда) та комплексу 2 (житло). Умовні позначки: 1 — денна поверхня, культурний шар; 2 — попіл і горіле дерево (деревне вугілля); 3 — перепечена материкова поверхня; 4 — шматки печини та рване каміння; 5 — прошарок дерев'яного тліну; 6 — господарча споруда

простежена лише по східних межах котловану, приміщення мало односкатний дах (зі сходу на захід), а західний край покрівлі міг спиратися на тогочасну денну поверхню або на додаткові не надто заглиблені стовпові опори за межами західної частини котловану. Спираючись на наявність стовпових опор, можна припустити, що частина конструкції стін спиралася на цей каркас. Тим не менш, не виключено, що інші стіни (особливо — західна) могли бути й зрубними. Основним термомеханічним пристроєм була піч, яка використовувалася для приготування їжі й обігріву приміщення в холодну пору року; вогнище-камін було додатковим опалювальним пристроєм.

Комплекс 2³, частково перекритий пізнішою господарчою спорудою (рис. 3), за фор-

³ Під час наших розкопок ми давали комплексам порядковий номер загальної наскрізної нумерації.

Таблиця 1. Середньовічні житла городища Водяне

№ Комплексу	Котлован		
	L × L (см)	—h (см)	S (м ²)
Н	335 × 250	≈100	8,4
2	470 × 305–200	160	11,4
3	410 × 390	165	16
5	360 × ?	100/125*	?
7	500 × 440	40/120*	22
8	400 × 400	155	16
10	430 × 385	150	16,5
13	560 × 390–420	150	23,5 (16,4**)
14	420 × 390	130	16,4
16	460 × 405	105	18,8
17	465 × 460	40/165*	21,4

Примітки. * — на схилі; ** — житловий простір.

мою котловану являв собою прямокутник зі значно закругленими кутами та горизонтальними розмірами 470 × 200–305 см (з розширенням на південний схід) та глибиною розташування плоского дна на 160 см від денної поверхні⁴. Довгою віссю будівля спрямована за лінією північний схід — південний захід, а кутами — за сторонами горизонту. По всьому периметру котловану простежувалися *полиці різної ширини*: біля північно-східної стіни вони були — 70 см, уздовж південно-східної — 100 см, а поблизу південно-західної — 60 см. У західному куті внаслідок сильного пошкодження чітких меж полиці простежити не вдалося. Рівень залягання цих полиць-останців був у діапазоні 100–140 см.

У західному куті, на материковій полиці виявлено рештки підковоподібної в плані *глинобитної печі*, яка челюстями була спрямована на південний схід. Її збережені рештки (70 × 30–35 см) розташовувалися вздовж південно-західної стіни. Черинь залягав на перепеченому останці на глибині 120 см. Його товщина неоднакова: від 2,0–3,0 см — по центру, до 10–12 см — по боках; потужність стінок у збережених нижніх частинах склепіння — 10 см. У

⁴ Це єдиний житловий комплекс пам'ятки, який не мав западини на сучасній поверхні. Причина в тому, що ще в давнину він був перекритий теж роменською господарчою спорудою, рештки якої, імовірно, і знівелювали поверхню в цьому місці.

Котлован					Конструкція стін			Форма покрівлі			Елементи інтер'єру					Кількість рівнів		
Орієнтація			Форма															
кутами	стінами	?	квадрат	прямокутник	каркас	зруб	фахверк	двоскатна	односкатна	?	піч	вогнище	вхід	навіс (сіни)	поліція-останець	господарська яма	один	два
+	+			+	+	?			+		1	1	+				+	
+			+	+		+				+	1				+		+	+
		+		?		?				+	2		?				?	
+			+			+			+		1		+		+	+	+	
+			+		+	?	?		+		1						+	+
+			+	+	+	+		+			1		+	+			+	+
+			+	+	+	+				+	1	1					+	+
+			+	+		?					1	?	?		+		+	+
	+		+		+	?	+	+			?	1	?		+		+	+

Таблиця 2. Опалювальні пристрої середньовічних жител городища Водяне

№ Комплексу		Н	2	3	7	8	10	13	14	16	17
Кількість опалювальних пристроїв		2	1	2	1	1	1	1	2	1	1
Місце	Біля стіни в заглибленні (–см)*	+									
	В куті осн. при- міщення	На рівні підлоги		+			+		+		
		На підвищенні (+см)*		+40	+85		+10				
	В кутовій ніші	На рівні підлоги	+			+			+		
На підвищенні (+см)*										+	
Піч	Вирізана з материкового останцю						+	+	+		
	Створена в штучному останці										
	Глиняна склепінчаста	+	+	+	+					+	
	Піч-камін					+					
Вогнище	На материковому останці										+
	У заглибленні								+		
	Камін	+									

Примітки. * — висота/глибина відносно рівня підлоги; В — з використанням глиняних вальків; К — з використанням глиняних конусів.

тих місцях, де склепіння з'єднувалося із черепом, простежуються явні сліди заглажування пальцями. Заповнення печі являло собою суміш перепеченого глиняного кришива, деревного вугілля та попелу. За 30 см від решток печі, практично по центру південно-західної стіни (на тому ж глиняному останці) розміщувалося компактне скупчення шматків печини (завтовшки — 3,0—5,0 см) із додаванням дрібно-

го деревного вугілля, попелу й окремих шматків рваного каміння (пісковик). Це скупчення пов'язане, скоріш за все, з ремонтом опалювального пристрою, і, зважаючи на наявність у ньому каміння, воно було присутнім і в склепінні самої печі.

У заповненні котловану житла зверху та до низу простежувалися рештки обпалених колод завширшки 10—15 см. Пісок і чорнозем запов-

нення навколо них були явно перепеченими, часом спостерігався спечений моноліт темно-червоного або фіолетового кольору, що свідчить про значну температуру горіння. Рештки горілих колод розташовувалися паралельно стінкам котловану, що особливо добре простежено в його нижній частині. Підлога, яка місцями була перепечена до червоного кольору, була вкрита деревним вугіллям і шматками не до кінця перегорілих колод.

Наявні матеріали дають змогу реконструювати описану будівлю як значно заглиблене прямокутне в плані житло зі зрубною конструкцією стін і перекриттям з плах, що спиралися, скоріш за все, на самі стіни (стовпові ямки не виявлені, а рештки обрушеного перекриття з плах завтовшки 2,0—4,0 см були простежені практично по всьому заповненню котловану на рівні 75—80 см від підлоги — рис. 2, в). Наявність материкових полиць практично по всьому периметру котловану, які, з урахуванням загального нахилу денної поверхні поселення у північно-східному напрямку, розміщуються практично на одному горизонтальному рівні, дає змогу припустити наявність у даному приміщенні дерев'яного помосту, що й спирався на оці ж полиці. Не суперечить цьому і рівень розташування печі, що розміщувалася на материковому глиняному останці. За таким припущенням будівля могла мати хижу нижче рівня долівки для збереження запасів. Хоча не виключено, що це було житлове приміщення з одним рівнем, а материкові полиці були частиною інтер'єру: слугували своєрідними стаціонарними меблями для сидіння/лежання і входили в ширший життєвий простір приміщення. *Вхід у житло* розташовувався, вірогідно, з північного заходу та був зруйнований пізніше збудованою (після пожежі в житлі) господарчою будівлею, яка частково перекрила котлован житлового приміщення. Додаткові докази наявності входу саме у вказаному місці: поперше, з цього боку знаходиться схил денної поверхні, по-друге, челюсті печі були спрямовані на південний схід — від входу (щоб вітер не міг загасити полум'я).

Комплекс 3 виявлено за 15 м на північний схід від попереднього (рис. 1, 2; 4). Майже квадратний у плані котлован (410 × 390 см) своїми закругленими кутами був орієнтований за сторонами горизонту. Вздовж південно-західної стіни простежено *дві материкові полиці-останці* завширшки 20—25 см, що розташовувалися на висоті 25 та 60 см від рівня підлоги. Ще одна аналогічна полиця заввишки 50 см простяга-

лася вздовж південно-східної стіни. Переважно вона мала ширину 15—20 см, значно розширюючись поблизу південного кута, де розташовувався опалювальний пристрій. Ще одна трикутна в плані материкова полиця (на висоті 20 см від підлоги) розміщувалася у північному куті. Найімовірніше, там і був вхід до приміщення (якраз з боку схилу).

У південному куті, на висоті 85 см від підлоги виявлено рештки *глинобитної склепінчастої печі* на материковому останці. Тут зберігся глиняний черинь завтовшки 3,0—4,0 см, поверх якого містилися уламки глиняних вальків і конусів, шматки рушеного пічного склепіння та не перепечені уламки ліпного роменського посуду. Передпечний простір з північного боку був обмежений невеликим порогом. Тут вдалося зафіксувати незначний підбій і сходинку. Підбій і передпечний простір (до рівня верхнього краю поріжку) був заповнений сумішшю сиріої материкової глини⁵ та шматками печини. У цій суміші траплялися цілі та пошматовані глиняні вальки (10 × 15 см), конуси (15 × 15 см) та уламки роменських горщиків. Профіль і заповнення передпечного простору дають можливість припустити наявність тут *ще однієї печі* — нижньої, «початкової». Вона розташовувалася на низькому материковому останці, від якого зберігся лише так зв. «поріжок». Форму її зараз встановити можна лише приблизно — глинобитна, склепінчаста — на основі решток печини та наявності вальків і конусів. Рештки зруйнованої печі були знівлені та засипані принесеною в'язкою зеленуватою материковою глиною, що і стало основою нової — «верхньої» печі, що збереглася донині краще.

Заповнення котловану житла являло собою суміш чорнозему та материкового піску із вкрапленням деревного вугілля, попелу та дрібних фракцій печини. В північному та західному кутах виявлено рештки горілих колод товщиною 15 см. І тут, як і в попередньому житлі, стіни подекуди мали сліди пропеченості, однак меншого ступеня. Завдяки центральній бровці, на рівні приблизно 80—90 см вдалося відстежити тонкий шар (2,0—4,0 см — плахи) обрушеного перекриття приміщення.

Наявні матеріали дають можливість припустити, що стіни цього заглибленого в пісковий/супісковий материк житла була зрубними. Відсутність стовпових ямок дозволяє вважати, що саме вони несли на собі стелю з плах. Між

⁵ Волога, зеленуватого кольору, дуже в'язка.

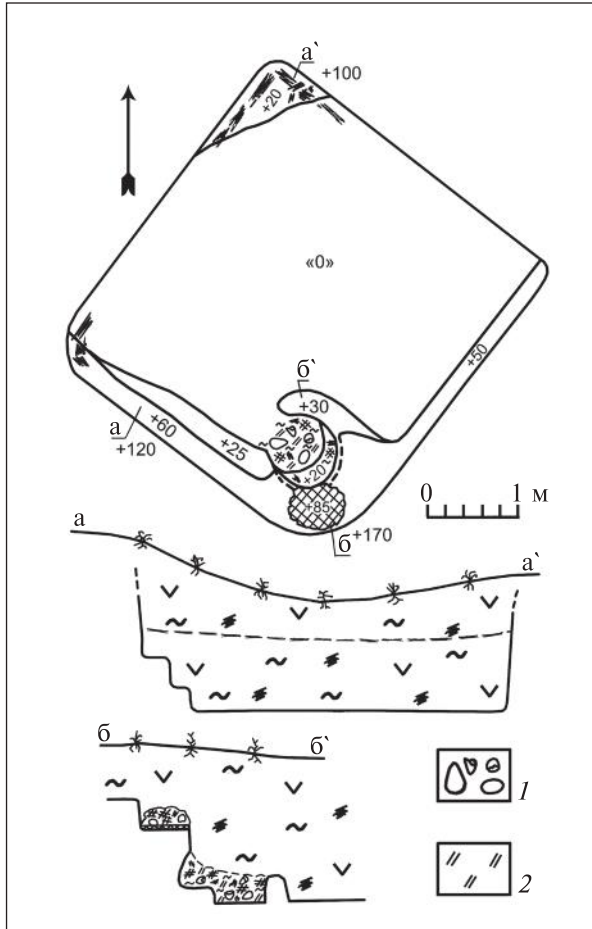

Рис. 4. План і профілі комплексу 3. Умовні позначки: 1 — глиняні конуси та вальки; 2 — сира глина зеленуватого кольору

стінами житла, створеними з нетовстих колод, і котлованом простежено глиняну засипку, яка й несла на собі часткові сліди горіння стін. Виходячи з наявності в житлі двох печей, воно використовувалося тривалий (?) час.

Комплекс 5, виявлений за приблизно 10 м на північний схід від попереднього (рис. 1, 2), був досліджений лише частково у зв'язку з тим, що в його котловані росло два могутніх дуби з розвиненим корінням (рис. 5). Вдалося прослідити лише два кути — північний і західний. Глибина залягання горизонтальної долівки (з урахуванням схилу) — 100—125 см. Північно-західна стіна мала невеликий уступ поблизу північного кута (з боку схилу), де, ймовірно, і розташовувався вхід до приміщення⁶. Довжина довгої осі (північний схід — південний захід) — 360 см.

⁶ Обставинами, що спонукали нас віднести цей комплекс до категорії жител (без виявлення опалювального пристрою) базувались на тому, що його западина на денній поверхні була однією з найглибших і найрозлогіших, до того ж розміри досліджуваної частини не суперечили цьому.

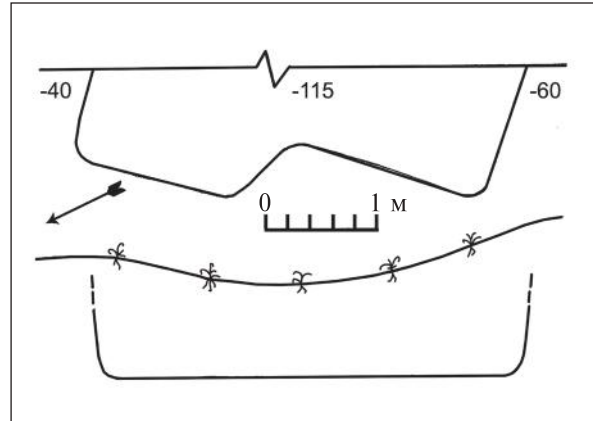

Рис. 5. План і профіль комплексу 5

Заповнення котловану: суміш чорнозему з материковим піском і кілька уламків роменського ліпного посуду, а по краях — щільна сира материкова глина. Останній факт, розмір западини, горизонтальні розміри та майже вертикальні стінки котловану дають змогу припустити, що перед нами рештки котловану зрубного роменського житла.

Комплекс 7, виявлений за приблизно 15 м на північний захід від попереднього, розташовувався на самому північно-західному краю мису (рис. 1, 2) і був досліджений повністю (рис. 6). Це була будівля з чотирикутним, дещо асиметричним котлованом, який своїми округлими кутами був зорієнтований практично за напрямками горизонту. Майже квадратне приміщення (500 × 440 см) мало вхід завширшки 140 см з північного кута (схил). Підлога була покатою з перепадом висоти з південного сходу на північний захід на 20 см. У ній, поблизу північно-західної стіни, виявлено заглиблення (*внутрішня господарча яма*), що в плані наближалася до еліптичної форми з горизонтальними розмірами 220 × 140 см, яка звужувалася до низу (165 × 80 см на глибині 25 см). У західному куті було простежено нішу завширшки 130 см. У котловані простежено кілька материкових полиць: уздовж північно-східної стіни їх виявлено три — на рівні 25, 30 та 40 см над рівнем підлоги за ширини 25—30 см; вздовж південно-східної стіни (від східного кута і до печі на рівні 50 см від підлоги) була одна косокутна — завширшки до 65 см; уздовж південно-західної стіни (між двома нішами) на рівні 25 см була ще одна завширшки 35 см.

В овальній ніші південного кута (140 × 130 см) досліджено рештки печі, що була створена на штучно принесеному ґрунті. Східна стінка ніші була вертикальною, південна — дещо скошена

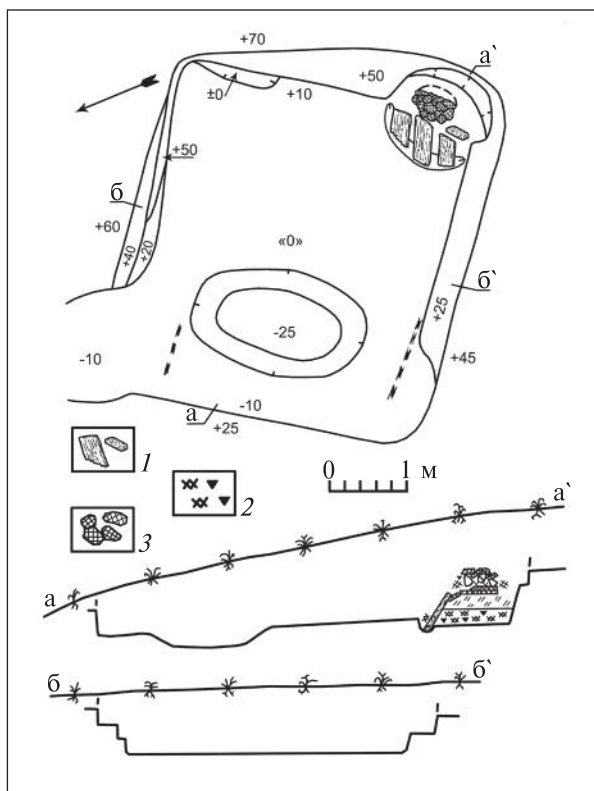

Рис. 6. План і профілі комплексу 7. Умовні позначки: 1 — рештки дерев'яних плах; 2 — перемішаний (рушений) материковий ґрунт та керамічні фрагменти; 3 — шматки перепеченого череню

від стіни котловану, а з північного боку нішу обмежувала напівкругла канавка (з максимальними розмірами $120 \times 20 \times 20$ см), що створювала певну перемичку між стінами цього кута (рис. 6). Саме в цю канавку були вертикально впущені плахи завдовжки 55, 55 та 37 см за ширини — 17–18, 21 та 19 см (відповідно) та товщини по 5,0 см, які збереглися лише завдяки тому, що були обвуглені. Ці плахи були дещо завалені у південному напрямку. Проміжок між плахами дорівнював 10–15 см. Над верхнім торцем західної (меншої) плахи знайдено рештки дерев'яного обвугленого бруска 10×10 см за довжини — 22 см. На нашу думку, ці плахи (з півночі) та південна стінка ніші створювали той простір, де і була збудована глинобитна піч на штучному вимощуванні. Нижній шар вимощування (приблизно 20 см) був створений з материкової принесеної глини (від материкового моноліту підлоги цей шар відрізнявся наявністю кальцинованих і керамічних включень). Вище йшов ще один штучний горизонт (приблизно 20 см) сирі в'язкої глини жовто-зеленого кольору, в якому подекуди траплялися крихти дрібної печини червоного кольору. Поверх цього шару й була збудована

піч, від якої зберігся черень зі слідами ремонту: в його перетині (приблизно 10 см) простежувалися попільні прошарки та глиняні (різного ступеню пропікання). Вище череня містився шар (20 см), що являв собою суміш перепеченого ґрунту, уламків стін і верху склепіння, один цілий і кілька фрагментованих глиняних конусів та уламки ліпного роменського посуду. Реальні розміри печі визначити важко, вірогідно, в плані вона була овальною 60×45 см.

У чорноземному заповненні котловану містилися фракції деревного вугілля та мала кількість уламків роменського посуду. Практично на підлозі вздовж північно-східної і південно-західної стін простежено рештки перегорілих колод завширшки 10 см.

Отримані дані дозволяють реконструювати цей комплекс як житло зі зрубною конструкцією стін, глинобитною піччю на штучно створеному останці в ніші південного кута та внутрішньою господарчою ямою.

Комплекс 8, виявлений за приблизно 10 м на південний схід від комплексу 2 (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 7). Це була будівля з квадратним котлованом 400×400 см, що своїми кутами (південний і західний мали плавне заокруглення) був орієнтований за лініями горизонту з невеликим зміщенням. Стінки котловану були строго вертикальними, горизонтальна підлога виявлена на глибині 155 см. На підлозі простежено шість стовпових ямок: чотири круглі в плані та дві — овальні. Перші виявлено поблизу південного кута біля південно-східної стіни (їх ширина 15–33 см, глибина 165–170 см). Одна з овальних ямок знайдена одразу біля північно-східної стіни, ближче до східного кута (35×20 см, глибина 170 см), друга — одразу біля південно-західної стінки — 45×40 см, глибина 165 см.

Поблизу східного кута, в ніші південної частини північно-західного борту, досліджено рештки опалювального пристрою — печі-камину. Ніша мала довжину 100 см і глибину 30 см, максимальна висота асиметричного арочного верху (склепіння) дорівнювала 45 см. Глиняний черень був піднятий над рівнем підлоги на 10 см. У ньому простежувалося щонайменше два попільні шари (товщина 10 см), що може свідчити про ремонт печі. Простежені горизонтальні розміри череня становили неправильний овал 100×50 см. Склепіння каміну на 5,0–7,0 см було вимазано шаром жовто-зеленої глини, яка практично не була запеченою від температури. Вздовж внутрішньої стіни печі (в ніші) і частково по череню виявлено 14 цілих глиняних

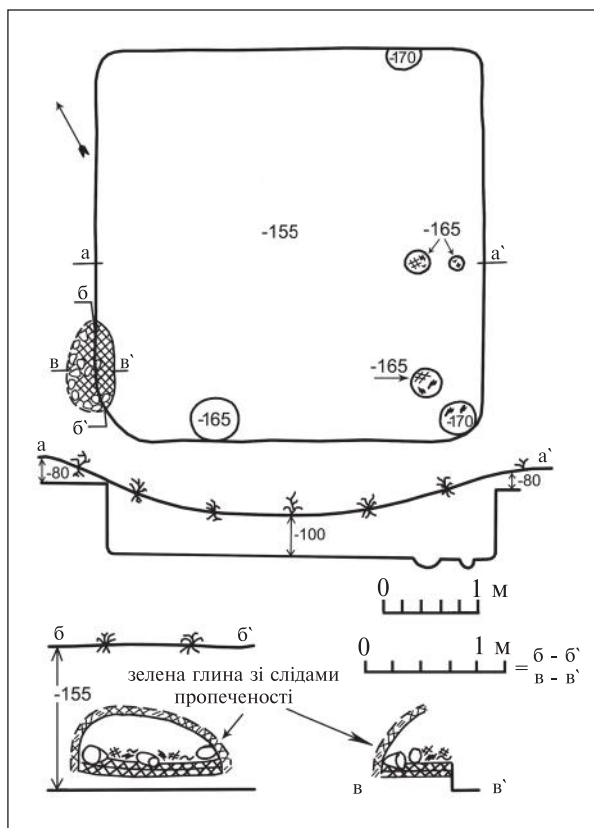

Рис. 7. План і профілі комплексу 8

конусів і вальків (висота конусів становить 12–15 см, довжина вальків приблизно 10 см, максимальний діаметр конусів 15 см, вальків — 10 см). Нижня частина заповнення ніші-каміну містила значну кількість попелу, фракцій деревного вугілля та шматків печини (від зовнішньої частини склепіння печі, що розташовувалася за межами ніші).

У чорноземному заповненні житла виявлено крихти печини та вугілля, в останніх двох штиках до них додалися і уламки ліпного роменського посуду.

Виходячи з наявних матеріалів, ми можемо реконструювати цей комплекс як квадратне в плані, заглиблене житло з каркасною конструкцією стін, яка, можливо, доповнювалася елементами зрубу чи фахверку. Зважаючи на те, що переважна кількість стовпових ямок розташована практично на одній лінії поблизу південно-східної стіни, покрівля була, скоріш за все, односкатною.

Комплекс 10, виявлений за приблизно 10 м на північний схід від комплексу 5 на північному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений практично повністю (рис. 8). Це була будівля, котлован якої в плані являв собою майже квадрат (дещо асиметричний) з горизонталь-

ними розмірами 430×385 см та закругленими орієнтованими за сторонами горизонту кутами. Підлога дещо поката із заходу на схід, де, скоріш за все, і був вхід до помешкання, виявлена на рівні 150 см. Уздовж стін (крім південно-західної) на 20 см вище від підлоги простежено материкову *полицю-останець*, ширина якої поблизу північно-східного борту становить 40 см, біля інших — 20 см. Уздовж стін і посередині котловану виявлено *стовпові* круглі в плані *ямки* (одна — посередині південно-східної стіни овальна) завглибшки 160–170 см і з горизонтальними розмірами приблизно 20–35 см.

Західний кут приміщення займала підковоподібна в плані *склепінчаста ніч*, що була вирізана в материковому останці, а у верхній частині і біля челюстів ще й укріплена глиняними конусами та вальками. Довжина останніх — 10–12 см, товщина 5,0–7,0 см. Розміри печі в плані становили 120×120 см внизу та $105 \times$

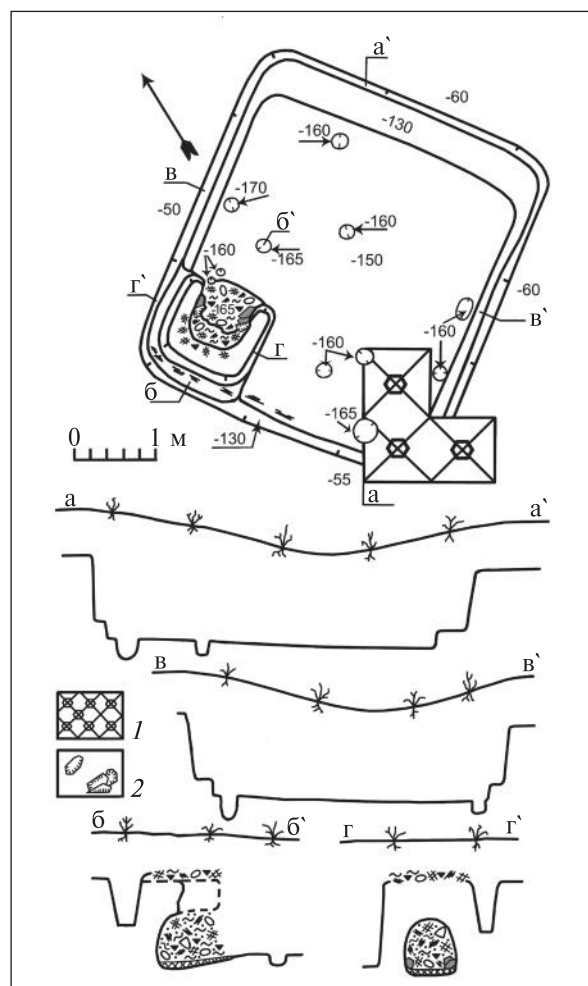

Рис. 8. План і профілі комплексу 10. Умовні позначки: 1 — нерозкопані ділянки з деревами; 2 — шматки перепеченого склепіння

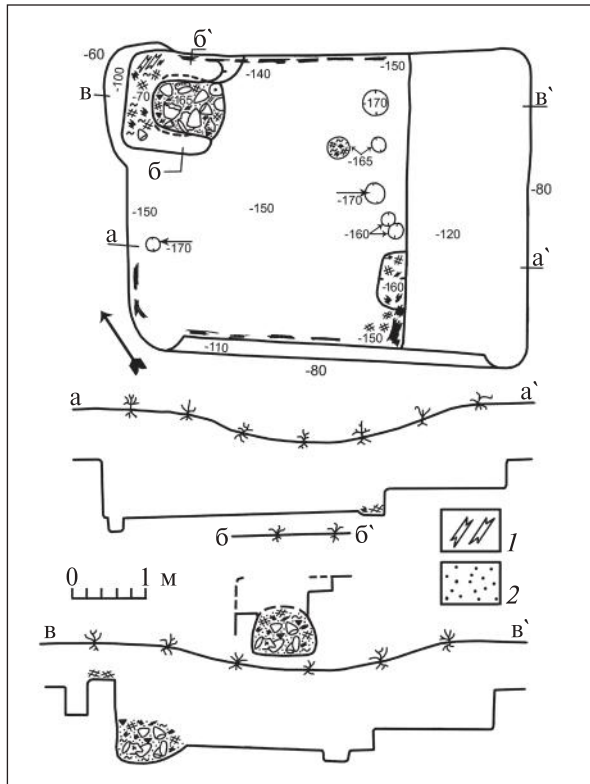

Рис. 9. План і профілі комплексу 13. Умовні позначки: 1 — кістки тварин; 2 — материковий не пропечений пісок

100 см зверху, а висота становила приблизно 100 см від рівня підлоги. Вона мала закруглені кути, а челюстями була орієнтована на північний схід. Ширина челюстів — 70 см, висота — 60 см. Вони були укріплені брилами пісковикку, які мали сліди значного термічного впливу внаслідок роботи печі та легко кришилися при торканні. Поблизу печі (практично впритул до північного краю челюстів) виявлено дві *невеличкі стовпові ямки* завширшки 8,0—10 см і завглибшки 160 см. На час дослідження передня частина печі обвалилася в топку. Задня частина топки була заглиблена відносно рівня підлоги до глибини 165 см. Її глиняний черинь, завтовшки 3,0—5,0 см, був сильно пропеченим. Поверх зруйнованої печі виявлено шматки печини, уламки роменського посуду, глиняні вальки в різному стані збереженості, попіл, деревне вугілля. Все це містилося й у внутрішньому заповненні печі серед суміші чорнозему та перепеченого піску від її обваленої верхньої частини. Між піччю та кутом котловану був вільний простір (на 40 см вище за підлогу). Тут, як і вздовж усієї південно-західної стіни, на глибині 110—130 см траплялися шматки горілих колод завширшки 10—12 см.

У чорноземному заповненні котловану житла, особливо в нижніх 20 см, знайдено фраг-

менти посуду, шматки та крихти печини (поблизу печі), фракції вугілля, попіл. По боках котловану (над материковими полицями) виявлено чимало принесеної сирі глини бурого кольору від засипки між дерев'яними стінами та самим котлованом.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що це було квадратне в плані заглиблене житло з каркасною конструкцією стін та наступною засипкою сирію глиною простору між ними та бортом котловану. Це створювало не тільки додаткову термо-, а й гідроізоляцію приміщення. Переkritтя приміщення було, скоріш за все, двоскатним. Приміщення опалювалося потужною піччю, челюсті якої були укріплені камінням (що водночас були й тепло накопичувачами). Піч мала додатковий пристрій з опорою на два невеликі стовпчики біля челюстів — можливо, заслінку.

Комплекс 13, виявлений за приблизно 12 м на схід від комплексу 5 на північно-східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 9). Це була будівля, котлован якої у плані являв собою прямокутник (560 × 390—420 см) довгою віссю за лінією південний схід — північний захід і закругленими кутами орієнтований за сторонами горизонту. Зі сходу на рівні 120 см у котловані простежено ширину (170 см) материкову сходинку-останець, що може бути інтерпретовано як нежитловий простір приміщення (*навіс-піддашок? сина?*). Саме житло було практично квадратним 420 × 390 см, завглибшки 150 см. Плоска підлога була дещо похилою у південно-західному напрямку. На ній виявлено сім *стовпових ямок*, шість з яких розташовувалися поблизу північно-східної стіни (ближче до сіней), одна — поблизу північно-західної стіни, практично посередині (ширина 20—35 см, глибина 160—170 см). Ближче до південного кута житлового приміщення виявлено невелике подібне до трапеції в плані *заглиблення* (70 × 30—40 см, глибина 160 см), яке, скоріш за все, фіксує *місце входу* до нього. Слід відзначити і єдину *материкову полицю*, що тягнулася практично вздовж усього південно-західного борту котловану, залишаючи у східному та південному кутах ніші-кулуари, в яких, імовірно, розташовувалися додаткові стовпові опори каркасної конструкції стін.

У північному куті фіксуються рештки підковоподібної у плані *склепінчастої печі*, яка дещо «засунута» в невеличку нішу північно-західної стіни котловану. Її нижня частина вирізана в материковому останці, а верхня ство-

рена за допомогою глиняних конусів, розміри яких: від 15×15 до 15×22 см). Розміри печі в плані 130×120 см, її початкова висота була приблизно 80 см від рівня долівки. Топка печі мала увігнутий вигляд і була заглиблена відносно підлоги в материк на 15 см, що збільшувало загальну висоту термомеханічного пристрою загалом до 95–100 см. На відміну від попереднього житла, черинь цієї печі не мав слідів обмазування глиною. Ширина челюстів — 70 см, висота — приблизно 60–65 см. По збереженому верху печі виявлено: шматки склепіння, фракції деревного вугілля, попіл, глиняний конус та кілька кісток тварин. Шматки обрушеного перепеченого склепіння та 14 глиняних конусів знайдено в заповненні простору печі, що являло собою суміш перепеченого піску, попелу, деревного вугілля, решток посуду, пічного кришива та каміння.

Уздовж стін житлової частини котловану на глибині 120–140 см простежувалися рештки горілих колод завширшки 10 см (у південному куті — до 20 см). У цьому ж куті виявлено й рештки пожежі: з глибини 120 см до глибини 150 см глина материкових стінок, а також пісько-глиняне заповнення було перепеченим до червоного кольору. Сам котлован був заповнений пісько-чорноземною сумішшю, в нижній частині якої виявлено понад 50 уламків роменських ліпних посудин.

Наявні дані свідчать про те, що це заглиблене житло складалося з квадратного житлового приміщення та неопалюваного господарчого простору/приміщення. Конструкція стін була комбінованою (каркасно-стовпова та зрубна), покрівля, скоріш за все, односкатна. Для обігріву приміщення використовувалася піч з останця.

Комплекс 14, виявлений за приблизно 2,5 м на схід від попереднього комплексу на північно-східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 10). Це була квадратна в плані будівля (420×390 см), відносно неглибокий котлован якої (125–130 см) своїми кутами був орієнтований за напрямками горизонту. У східному куті простежено невелику *нішу* завширшки 95 см, яка, на нашу думку, фіксує місце входу в приміщення. В північному куті — рештки склепінчастої, підковоподібної у плані *печі*, нижня частина якої вирізана в кубоподібному материковому останці, а верхня — створена з глини за допомогою глиняних конусів і вальків. Горизонтальні розміри печі 140×130 см, висота від рівня підлоги — 65 см, челюсті спрямовані на південний схід (до вхо-

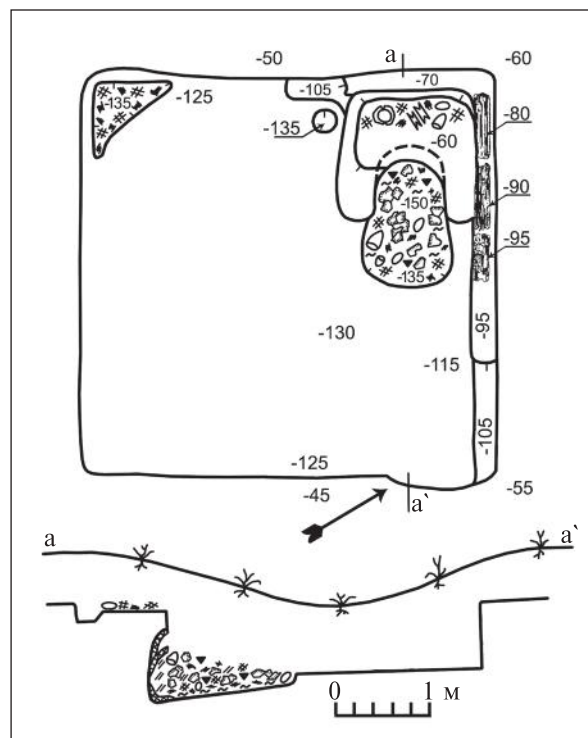

Рис. 10. План і профілі комплексу 14

ду). Їх ширина становить 70 см. У зв'язку з тим, що під час досліджень вдалося виявити сліди ремонту у вигляді решток двох склепінь завтовшки до 5,0 см, то є підстави стверджувати, що його початкова висота дорівнювала 60 см, а після ремонту — 45 см⁷. Верхня частина печі обвалилася донизу в топку, черинь якої було заглиблено відносно підлоги житла на 10–25 см. Дно топкової камери являло собою суцільну попільну пляму та лише в місці з'єднання топкової склепіння з його долівкою простежено рештки глиняного череню завтовшки 3,0–5,0 см (очевидно, від початкового стану печі). Ще одна особливість: на відміну від більшості печей цієї пам'ятки, черинь цієї входив далеко (на 60 см) за межі самої печі, створюючи своєрідний передпічний приямок. Таким чином, черинь разом з ним мав довжину 135 см за максимальної ширини 95 см. Поверх печі було знайдено шматки печини з відбитками прута, вальки та їхні уламки, кістки тварин, керамі-

⁷ Відзначаємо, що між двома шарами склепіння простежується промазування зеленою глиною, що практично не мала слідів пропікання. Варто вказати, що під час консультації з колишнім завідувачем термомеханічної лабораторії Харківського НДІ вогнетривів А.В. Куценком ми, надавши йому зразок такої глини, отримали відповідь, що ця глина відзначається підвищеним вмістом алюмосилікатів, що підвищує її вогнетривкість і вологовідштовхування у порівнянні з більшістю природних глин нашого регіону.

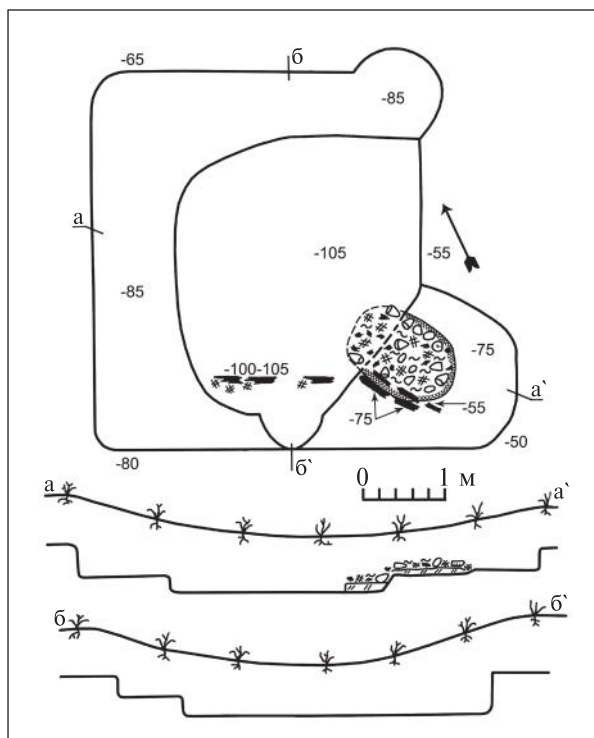

Рис. 11. План і профілі комплексу 16

ку. В нижній частині печі та приямку виявлено глиняні вальки та конуси різного ступеню збереженості, шматки та кришиво від склепіння, шматки сиріої жовто-зеленої глини, деревне вугілля, попіл, незначна кількість уламків посуду потрошеного каміння та уламки трьох кварцитових жорен. Простір за піччю мав ширину 20 см і глибину 70 см. Поряд з ним виявлено на глибині 105 см коротку (60 см) *приступочку-полицю* аналогічної ширини. Поблизу останньої, поряд з піччю, простежено *стовпову ямку* (ширина 20 см, глибина 135 см).

У західному куті житла знайдено ямку трикутної в плані форми (100 × 80—70 см за глибини 135 см, як і стовпова ямка біля печі, вона була заглиблена на 10 см нижче від рівня підлоги. Її заповнення пічними крихтами та вугіллям дають змогу інтерпретувати її як *додаткове вогнище*.

Різні за висотою і довжиною *полиці-останці* (на глибині 100, 95, 90 та 85 см) виявлено вздовж північно-східної стіни, їхня ширина 20—25 см. Саме тут у заповненні котловану виявили, починаючи з глибини 50 см, шматки горілого дерева, а моноліти горілих колод (завширшки 15 см) знайдено поблизу печі на глибині 80, 90 та 95 см. Аналогічні окремі шматки дерева зафіксовано й поблизу південно-східної стіни в заповненні котловану на глибині 80—100 см. Крім того, в чорноземно-супіському запо-

вненні виявлено поодинокі уламки роменського посуду. Відзначимо, що вздовж країв котловану простежено заповнення сиріою материковою глиною жовтогарячого кольору.

Нааявні дані свідчать, що цей комплекс являв собою рештки житла зі стінами зрубної конструкції. Простір між стінами та бортами котловану був заповнений сиріою глиною. Конфігурація даху — не відома. Приміщення мало два опалювальні пристрої.

Комплекс 16, виявлений за приблизно 16—17 м на південь від комплексу 14 на східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 11). Це була квадратна в плані будівля (460 × 405 см), неглибокий котлован якої (105 см) своїми кутами був орієнтований за напрямками горизонту. По всьому периметру (окрім південного кута) на глибині 85 см простежується материковий останець-лежанка. Посередині південно-західної стіни (на рівні підлоги) та у східному куті (на рівні останця) виявлено *ніші*, в яких, на нашу думку, розмішувалися незаглиблені стовпові опори.

У південному куті в широкій округлій ніші (приблизно 2,0 × 2,0 м), низ якої розміщувався на глибині 75 см знайдено рештки *печі* (*вогнища?*). З південно-західного краю опалювальний пристрій обмежувався рештками дерев'яних горілих колод завширшки 10—15 см і завдовжки 20—25 см. Колоди зовнішнього ряду мали більший діаметр, вони лежали на материковій полиці — ніші, а ті, що виявлені ближче до печі, були тоншими та розмішувалися на 20 см вище за попередні (скоріш за все, тут спостерігаються наслідки руйнування стіни будинку, де нижні колоди були більші за верхні, які відкотилися подалі від свого початкового розміщення. Сама піч-вогнище мала овальну в плані форму (100 × 85 см), з боку житлового простору був простежений *уступ*. Дно опалювального пристрою вимазане на 5,0—7,0 см жовто-зеленою вогнетривкою (непропеченою — !?) глиною. Материковий простір навколо опалювального пристрою мав сліди впливу високої температури (пропечений на 5,0—7,0 см). Поверх долівки печі-вогнища виявлено 12 цілих глиняних конусів розмірами — 10—12 × 12—15 см та 3 цілих глиняних вальки — 10—12 × 5,0—6,0 см, а також значну кількість їх уламків, кілька шматків роменських горщиків, попіл, вугілля, перепалені глиняні крихти (склепіння?) та один уламок пісковика. На підлозі житла перед піччю-вогнищем розмішувалася *напівкругла в плані площадка* (90 × 45 см), створена із зелено-жовтої сиріої глини завтовшки до 10 см. Суміш,

що розташовувалася поверх неї на 10—15 см, була аналогічною тій, що вивчена поверх долівки самої печі.

На рівні долівки, вздовж південно-західної стіни між полицями-останцями виявлено рештки горілих колод завширшки 10—15 см, уздовж яких простежено шар пропеченого супіскового ґрунту. Стовпових ямок не виявлено. Котлован заповнений супісково-чорноземним ґрунтом із включенням золи, деревного вугілля, пічного та керамічного дрібного кришвива.

Таким чином, наявні матеріали свідчать, що цей комплекс був мало заглибленим, квадратним у плані житлом з, очевидно, зрубними стінами, яке обігрівалося, скоріш за все, піччю. До цієї думки нас схиляє підковоподібна в плані форма решток опалювального пристрою з пропеченими краями та наявність вальків і конусів як частини конструкції склепіння (?).

Комплекс 17, виявлений за 5 м на схід від попереднього, на самому східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 12). Це була квадратна, дещо асиметрична в плані будівля (465 × 460 см) з нерівномірним за глибиною котлованом (на самому схилі), яка своїми стінами (з невеликим зміщенням) була орієнтована у напрямку горизонту. *Вхід* до неї був, найімовірніше, зі сходу, ближче до північно-східного кута, де й був зафіксований найнижчий рівень підлоги, який в наступних вимірах взятий за точку «0». Найнижча частина підлоги (практично прямокутної форми) мала розміри 275 × 205 см, долівка основної частини приміщення — на 25 см вище. Вздовж південної стіни та південних частин східної і західної стін на підвищенні 45—50 см простежується материкова поличка-останець завширшки від 20 см (на сході) до 90 см (на заході).

У північно-західному куті (навпроти входу) на материковому останці досліджено *відкрите вогнище* (110 × 100 см у плані), що було створене з використанням оброблених кам'яних (кварцитових) плит і глиняної обмазки долівки. Західна частина вогнища збереглася монолітною, а східна мала сліди руйнації. Ця поверхня (окрім кам'яних плит на нижчому рівні) являла собою крихку суміш печини від долівки, материкового піску, попелу, вугілля, решток горілої колоди (довжина 20—25 см, ширина 10 см), в якій знайдено уламки глиняних вальків і конусів. Між вогнищем і стінами був простір у 15—20 см. На схід від вогнища на останці простежено *яму* з горизонтальними розмірами 90 × 45 см. Її глибина — 60 см від

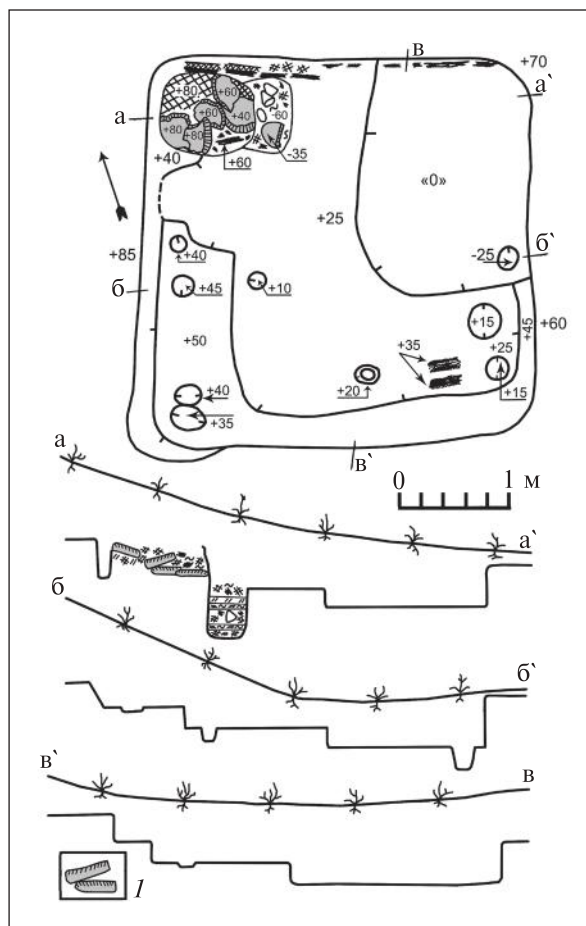

Рис. 12. План і профілі комплексу 17. Умовні позначки: 1 — кам'яні плити (брили)

рівня підлоги. Нижні 10 см її заповнення являли собою суміш перепеченої глини та вугілля. Наступні 5,0 см вверх — це шар деревного вугілля та попелу. Поверх знаходився шар (приблизно 15 см) з чорнозему, печини, деревного вугілля, каміння і пара глиняних конусів 12—15 × 10—12 см. Ще вище йшов шар попелу та вугілля (5,0 см). Поверх нього було нанесено 10 см жовто-зеленої вогнетривкої глини. Верхній шар заповнення являв собою суміш попелу, деревного вугілля та пічного кришвива. Не зважаючи на наявність цієї ями та решток вальків і конусів, на підставі горизонтальних кам'яних плит, які було знайдено *in situ*, ми схиляємося до думки, що опалювальний пристрій був відкритим вогнищем, а плити використовувалися для вирівнювання поверхні та як накопичувачі тепла. Багатошаровість заповнення ями перед ним свідчить про кілька етапів його використання і можливий ремонт.

У південній частині комплексу виявлено дев'ять *стовпових ямок*, більшість з яких розташовувалася вздовж східної і західної стін. Круглі або овальні в плані, вони мали горизонталь-

ні розміри від 20 до 40 см за глибини 5,0—25 см від свого верхнього краю.

На висоті 35 см поблизу південно-східного кута виявлено рештки двох горілих колод завдовжки 35—40 см, завширшки 15—18 см. Окрім того, вздовж північної стіни також простежено рештки дерев'яних конструкцій. У східній частині вони фіксуються на рівні підлоги, їх ширина 5,0—10 см, що більш відповідає фахверковій, аніж зрубній конструкції. У західній частині північної стіни (поряд з вогнищем) на висоті 35 та 60 см знайдено рештки плах завтовшки 5,0—10 см, які несли на собі 10 см глиняної обмазки їх зовнішнього (?) боку⁸. Загалом у чорноземно-попільно-вугільному заповненні цього котловану виявлено поодинокі уламки роменського посуду.

Усі наявні матеріали свідчать, що це приміщення було нерівномірно заглибленим квадратним у плані житлом, стіни якого мали складну, комбіновану конструкцію, яка включала в себе елементи каркасу, фахверку і, цілком імовірно, зрубу. Наявність ямок від стовпових опор посередині протилежних стін котловану свідчить, що його перекриття було, скоріш за все, двоскатним. Обігрів приміщення відбувався за допомогою відкритого вогнища на материковому останці, який був зроблений з глини та кам'яних плит, та доповнений ямою для згрібання попелу перед ним.

* * *

Після докладного опису житлових комплексів переходимо до їхнього аналізу (табл. 1, 2). Незважаючи на те, що кількість житлових комплексів є недостатньою для повноцінної статистичної вибірки, яка повинна налічувати щонайменше 20 об'єктів (Петрашенко 1992, с. 16—20, 22—23)⁹, спробуємо, з певними застереженнями, узагальнити наявний матеріал.

Орієнтація житла відносно сторін горизонту, яка сама по собі мало що дає для розуміння домобудування сіверян роменського етапу, така: 80 % будівель орієнтовані кутами, в чотирьох випадках (там, де це вдалося простежити, — комплекси «Н», 10, 11, 14, 17) вхід був зі східного ку-

та¹⁰, а в двох (комплекси 7, 17) з боку схилу, що створювало додатковий дренажний захист для житла. Форма котловану, яка зазвичай є показником і форми будівлі в плані, була здебільшого (70 %) квадратною. До квадратних котлованів ми відносимо такі, в яких ширина та довжина протилежних пар бортів не перевищує показник у 30 %. До того ж слід додати, що комплекс 13 мав прямокутний котлован, а форма житлового приміщення теж була квадратною (рис. 9), що збільшує попередній показник до 80 %. Заглиблення котловану (без урахування жител на схилі) коливається у межах 100—165 см. Однак і тут глибокі котловани (150—165 см) становлять половину. Таке значне заглиблення свідчить, на нашу думку, про доволі суворі холоди в осінньо-зимовий період. В одному випадку можемо припустити наявність двох рівнів у будівлі — комплекс 2 (рис. 3), один з яких був господарчим (хижею).

Площа котлованів, яка не рідко і помилково ототожнюється з корисною площею житла, коливається в межах 8,4—23,5 м². При цьому слід зазначити, що найменші з них (комплекси «Н» та 2) були прямокутними. Звичайно, що площа їх котлованів не вичерпувала захищений житловий простір, який був, очевидно, більшим за рахунок постановки зрубних стін за межами котлованів або перекриття ширшої за котлован площі стріхою з опорою на денну поверхню. Додатковим доказом цього для означених вище жител є в те, що в їхніх котлованах не було простежено ані ямок від стовпових опор, ані решток колод, які б чітко розташовувалися уздовж стінок котловану. Практично те ж саме можна сказати і про комплекси 14 та 16, які не мали стовпових опор. Показником наявності стін усередині котловану можуть бути виявлені вздовж його борту колоди, неширокі ґрунтови полиці-останці для зрубної конструкції і для каркасної — ямки від стовпових опор по його кутах чи вздовж стін. Виходячи з цього, слід враховувати, що корисна житлова площа таких жител менша за котлован на 5—10 %. Таким чином, для жител, стіни яких розміщувалися всередині котловану, площа якого коливалася у параметрах 16—21,4 м², ми, враховуючи внутрішні стіни, отримуємо припустимий показник корисної площі житла 14,5—20,3 м². Це, на нашу думку, може співвідноситися лише з малою ро-

⁸ Знайдено й окремі великі шматки цієї обмазки з відбитками плах.

⁹ По суті, виключаючи не до кінця досліджений зі зрозумілих причин комплекс 5, ми маємо лише десять об'єктів для спроби нашого статистичного обчислення; але ж за кількістю западин на денній поверхні, які ще чекають на свого дослідника, лише шість зі своїми розмірами дають надію на виявлення нових жител.

¹⁰ Не виключаємо, що в цьому є певний елемент язичницького поклоніння сонцю, але, скоріш за все, це був простий прагматизм: ранкове сонячне світло краще освітлювало помешкання на початку робочого дня.

диною (батьки-діти). Крім того, це схиляє нас до думки, що більша частина житлового циклу родини проходила за межами житла, яке використовувалося лише для сну та захисту від негоди.

Конструкція стін була традиційною для східних слов'ян, зокрема і для сіверян: каркасно-стовповою або зрубною у приблизно рівному співвідношенні. В одному випадку (комплекс 13) — впевнено, а в трьох (комплекси «Н», 8, 17) — імовірно, можна говорити про використання елементів зрубної та каркасної конструкції в одному житлі. Нерідко горизонтальні колоди зрубу спиралися на полиці-останці (комплекси 3, 14, 16) або рештки колод, виявлені поблизу таких полиць (комплекси 7, 13, 16). Поблизу вогнища комплексу 17 і, можливо, в комплексі 8 застосовувалася й фахверкова (щитова) конструкція стін.

Питання матеріалу домобудування та інструментів для його обробки виходять за межі нашого дослідження. Однак вважаємо за необхідне зазначити, що дерев'яні колоди, які використовувалися для опорних стовпів, чи горизонтальні елементи стін найчастіше мали діаметр 10—15 см і, як виняток, 20—25 см (це підтверджується діаметрами стовпових ям та виявленими рештками перепалених колод). Товщина плах також не перевищувала 10 см. Чим спричинений вибір переважно тонкого лісу — важко пояснити. Цілком можливо, що це пов'язано з наявністю тут у той час ландшафтів, що близькі до степових із рідколіссям, що фіксується палеокліматичними дослідженнями (Чендев, Колода 2013, с. 234) Не виключено, що це пов'язано з легкістю добування та обробітку молодого лісу. При такому широкому використанні «непромислового», на сучасний погляд, лісу лишалася значна кількість різного гілля для створення щитів для фахверкової конструкції, яка використовувалася лише як додатковий елемент у конструюванні стін. Щодо матеріалів, звернемо увагу на використання глини в забуванні простору між бортом котловану та дерев'яною стінкою житла, що спостерігалось особливо по кутах котловану¹¹, а інколи і вздовж усіх стін (комплекси 10, 13, 17).

Матеріали та форма даху — найважчі питання для археологічної реконструкції. Якщо матеріал можна припустити за етнографічними даними, які до цього часу подекуди втілені в життя (очерет, солома), то форма та конструкція перекриття котловану/стін лишаються

¹¹ Місця розміщення найвразливіших до дії вологи торців колод.

більшою проблемою. Там, де це можна спробувати визначити, дані свідчать, що перекриття було частіше односкатним (комплекси «Н», 8, 13), аніж двоскатним (комплекси 10, 17).

Окрім опалювального пристрою (про що йтиметься нижче), як частини інтер'єру ми найчастіше спостерігаємо полиці-останці (60 % комплексів). Однак, відкидаючи ті, що були задіяні як опора конструкції стіни, кількість таких незначна. Як лежанки чи лавки могли використовуватися лише останці в комплексах 2, 10(?), 16, 17(?). По одному разу простежуються такі елементи як внутрішня господарча яма (комплекс 7) та навіс (сіни ?) — комплекс 13.

Опалювальні пристрої також були дуже різноманітними (табл. 2). Лише в трьох приміщеннях їх було по два (комплекси «Н», 3, 14), враховуючи, що в комплексі 3 печі використовувалися по черзі: «верхня» — після руйнації «нижньої» (рис. 4). Таким чином, кількість жител, які обігрівалися лише одним пристроєм, становить 80 %. Переважно це були печі (десять термотехнічних пристроїв), три — вогнища. Практично всі печі (90 %) розташовувалися в кутах чи в кутових нішах. Сама конструкція печей була вкрай різноманітна. Три печі мали умовно «кубічну» форму (комплекси 10, 13 та 14). Їхня нижня частина була вирізана в материковому останці. П'ять печей (комплекси «Н», 2, 3 (двічі) та 16) були глиняними склепінчастими. Ще одна аналогічна за формою піч була створена на штучному «останці» (комплекс 7). У комплексі 8 досліджено пічкаміні. Половина печей несуть на собі сліди ремонту або перебудови. Три вогнища теж мали різну форму чи конструкцію: в ніші (комплекс «Н»), заглиблена яма трикутної у плані форми (комплекс 14) з каменю та глини на материковому останці з ямою перед ним (комплекс 17). Слід також зазначити, що при створенні/ремонті восьми печей та одного вогнища використовувалися глиняні вальки та конуси (приблизно 70 % від усіх опалювальних пристроїв).

* * *

Підводячи підсумки щодо домобудування роменського періоду на городищі Водяне, рештки якого датуються тут X — початком XI ст., слід відзначити наступне.

Загалом, не зважаючи на незначну кількість досліджених жител (11 комплексів, з яких лише 10 — повноцінних), тут представлено практично все розмаїття варіантів домобудування та інтер'єру, що притаманний сіверянським

пам'яткам роменського періоду на Сіверському Дінці.

У цьому ми бачимо одну з особливостей городища Водяне, тому що на інших роменських пам'ятках Дніпровського лівобережжя домобудування видається нам більш стандартизованим (напр.: Монастирище, Новотроїцьке, Опішня).

Можливі причини такого розмаїття криються в тому, що городище Водяне розташовувалося на південно-східних кордонах східнослов'янського світу в межах контактної зони з населенням Хозарії¹². Заселення цього краю було для слов'ян досить ризикованою справою. Тому в цьому випадку навряд чи можна говорити про планомірне організоване переселення сюди якоїсь цільної родової общини. Скоріш за все, це були вихідці з різних роменських общин, які згодом об'єдналися в сусідську общину. А тому побутова адаптація до місцевих природно-кліматичних умов кожної родини відбувалася самостійно, з урахуванням власного досвіду та можливостей, що

і зумовило таке розмаїття домобудування на пам'ятці.

Розміри котловану жител практично ніколи не збігаються з розмірами корисного житлового простору. За площею житлового простору ці житла відповідали малій родині в 4—6 осіб.

Звернемо увагу, що частина жител розташовані парами (комплекси 13—14 та 16—17) на незначній відстані одне від одного (рис. 1, 2), де в південно-східній частині середньовічного двору можна виділити ще чотири спарені западини від комплексів, які, можливо, при дослідженні виявляться житлами. Стратиграфія та вузька хронологія пам'ятки свідчить, що вони існували в одному хронологічному діапазоні. Ми припускаємо, що така «парність» жител може свідчити про спорідненість їх мешканців у межах однієї збільшеної родини, яка за кількістю (або з економічних причин) не могла мешкати разом. Не зважаючи на панування розбіжностей у домобудуванні, ці «житлові пари» мають деякі схожі риси. Для комплексів 13—14 — це наявність кубоподібної печі, вирізаної з останця, та використання зрубною конструкції стін, а для пари 16—17 — це використання широких полиць-лавок/лежанок уздовж двох спряжених стін.

¹² Найближче (велике) селище салтівської культури розташовується за 1 км на схід від нього (Колода 2002, с. 12)

- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.
- Гречко Д.С., Свистун Г.Є. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 112—114.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г. // НА ІА НАНУ. — № 2002/38.
- Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 169—171.
- Колода В.В. Жилища роменского городища Водяное // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября, 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 68—69.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство населения славяно-хазарской контактной зоны (на примере городища Водяное) // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2012. — Вып. 3. — С. 163—176.
- Колода В.В., Колода Т.А. Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине // Stratum plus. — 2005—2009. — № 5. — С. 249—264.
- Колода В.В., Свистун Г.Е. Отчет о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе Харьковской области в 2003 году // НА ІА НАНУ. — № 2003/39.
- Колода В.В., Чендев Ю.Г., Борбукова Д.А., Дудин Д.И. Эволюция почв и природной среды на южном участке восточноевропейской лесостепи (на примере исследования городищ Харьковской области) // Поволжская Археология. — 2014. — № 1. — С. 247—267.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Пуголовок Ю.О. Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Дис.... канд. іст. наук. — К., 2013. — 366 с. // НА НАНУ. — Ф. 12. — № 980.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В. Почвенно-археологические исследования на городище Водяное: реконструкция природной среды и хозяйственной деятельности // Древности 2013. — Харьков, 2013. — Вып. 12. — С. 225—236.
- Шрамко Б.А. Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского Госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — № 1951/20.

Надійшла 29.10.2015

В.В. Колода

ЖИЛИЩА РОМЕНСКОГО ГОРОДИЩА ВОДЯНОЕ

В статье анализируются жилища, исследованные на городище Водяное (Змиевской р-н Харьковской обл.), которые отражают роменский период существования памятника (X — начало XI вв.).

В целом здесь представлено практически все разнообразие вариантов жилищного домостроительства и интерьера, свойственного северянским (роменским) памятникам Северского Донца. В этом заключается одна из особенностей городища Водяное, так как на иных памятниках роменского ареала домостроительство более «стандартизировано». Возможные причины такого разнообразия заключаются в том, что городище Водяное располагалось на юго-восточных рубежах восточнославянского мира в пределах контактной зоны с населением Хазарии. Заселение этого края было для славян весьма рискованным предприятием. Поэтому в данном случае вряд ли можно говорить о планомерном или организованном переселении сюда какой-то цельной родовой общины. Скорее всего, это были выходцы из различных родовых роменских общин, составивших, впоследствии уже соседскую общину городища Водяное.

Площадь котлованов жилищ практически никогда не совпадает с полезной жилой площадью, которая была рассчитана на малую семью в 4—6 человек. Наличие практически синхронных, попарно расположенных жилищ может свидетельствовать о родственных отношениях между их жильцами в рамках одной большой (увеличившейся) семьи.

V.V. Koloda

DWELLINGS AT VODIANE, A ROMNY CULTURE HILL-FORT

Analyzed in the article, are the dwellings studied at Vodiane hill-fort, Zmiyiv Region in Kharkiv Oblast, representing Romny culture period of the site's existence: from the 10th to the beginning of the 11th century.

On the whole, almost all diversity of house-building and interior variants peculiar to the Siverians' (Romny culture) sites at the Siverskyi Donets River region are represented here. This is one of the features of Vodiane site, as far as house-building at other sites of Romny area is rather «standardized». The possible reason for such a variety is that Vodiane was located at south-eastern boundary of the Eastern Slavonic world within the zone that contacted with the Khazar population. Settling this area was rather risky venture for the Slavs. That's why it can hardly be spoken of a planned or organized migration of an integral clan community. It is more likely that there were natives of different Romny communities who later comprised a neighbour's community of Vodiane hill-fort.

The area of dwelling pits in fact never coincide with usable living space, which was appropriate for a small family of 4—6 members. The fact that the dwellings were synchronous and situated in pairs may evidence for kindred relations between their habitants within a single extended (enlarging) family.